

Тема: Сутність, особливість моралі як предмета етики.

1. Природа і сутність моралі

Питання про природу, сутність і розвиток моралі розглядається з огляду на підходи щодо виникнення людини (релігійні, натуралістичні, соціально-історичні концепції).

У релігійних концепціях мораль обґрунтовується як така, що дана самим Богом, підкреслюється її універсальний, загальнолюдський характер — тобто вона поширюється на всіх людей без винятку і всі рівні перед її вимогами, всі мають їх дотримуватися. Релігійна етика наповнює мораль високим духовним змістом, захищає її від спрощення, утилітарності.

Однак релігійні концепції виносять витoki моралі за межі суспільства й недооцінюють значення особистості у становленні моральної свідомості.

Натуралістична етика, провідні ідеї якої найвідчутніші у творах Ч. Дарвіна, В. Ефрoїмсона, П. Кропоткіна, П. Симонова, Г. Спенсера, З. Фрейда, К. Юнга та ін., витoki моралі шукає у природному світі, у біологічній природі людини. Тобто вона виникла в процесі еволюції тваринного світу та абсолютизує значення біологічного чинника у виникненні моралі. Сутність моралі тут вбачається, врешті-решт, в інстинктах самозбереження та продовження роду (виду). Спрощується і викривляється процес виникнення і розвитку моралі у теоріях суспільного договору.

Більш виваженим і глибоким здається соціально-історичний підхід до виникнення людини й моралі. Аристотель, К. Маркс, Е. Дюркгейм, М. Вебер та ін. обґрунтовували соціальну природу моралі, її витoki шукали у розвитку суспільного життя. На думку прибічників соціально-історичного підходу, мораль є наслідком матеріально-економічних відносин суспільства. її виникнення пов'язується з необхідністю підтримання суспільного (людського) на відміну від тваринного способу життя, з потребами координації, узгодження індивідуальної за характером діяльності з колективною взаємодією для виживання людини за суворих умов життя первісних спільнот,

з потребами регулювати між людські стосунки, упорядковувати людське спілкування тощо.

Походження моралі, як же зазначалося, тривалий історичний процес, підготовлений природними і соціальними чинниками. Безпосереднім джерелом моралі стала об'єктивна суспільна потреба у колективному житті, його організації, у погодженні і врегулюванні спільної і в той же час індивідуалізованої діяльності, що зливається у суспільному процесі виробництва самого життя, у відтворенні людського способу існування. Мораль є продуктом суспільно-історичного розвитку, що розгортається на основі й у процесі практично-духовної діяльності людей. Вона відбиває цілісну систему поглядів на суспільне життя, переконань, зв'язок суспільства і особистості, залежність певних звичаїв, традицій, норів, норм від суспільних інтересів. Зміст реальних вимог, приписів визначається конкретно-історичними соціальними умовами, матеріальними і духовними чинниками. Отже, мораль є соціальним феноменом, продуктом соціального буття і розвитку, детермінованим соціальними умовами. Вона не є результатом людського свавілля, а об'єктивно обумовлена і виступає необхідною формою самоздійснення суспільних індивідів.

З розвитком матеріально-економічних відносин, ускладненням суспільного життя, зростанням духовних начал у житті людини поступово формується моральна система суспільства. Вона виражає інтереси суспільства, пануючих у ньому соціальних груп (верств, каст, класів). Отож вона виникає і розвивається у людській спільності як спосіб регулювання між людських стосунків. У ставленні до іншого як до людини реалізується людська (соціальна) сутність індивіда, задовольняється органічна для суспільної істоти потреба у співпричетності до інших, до суспільства. Мораль реалізується безпосередньо у ставленні до іншого як рівного собі.

Пріоритетне місце у моралі займає проблема погодження (гармонізації) індивідуальних і суспільних інтересів. За цих умов мораль стає духовним засобом осмислення і вираження загального інтересу колективу, спільноти,

суспільства, способом здійснення волі суспільної цілісності, до якої належить людина. Вона підводить стихії індивідуальних, приватних, особливих (сімейних, групових, професійних, етнічних тощо) інтересів людей під загальний знаменник суспільного інтересу. Призначення моралі полягає у підтриманні та захисті єдності й цілісності спільноти, суспільства за допомогою базових суспільних духовних цінностей. Такі цінності, маючи високу значущість, авторитетність для суспільства і людини, орієнтують і спрямовують дії, поведінку людей. Вона є способом регулювання поведінки людини і здійснюється шляхом вироблення духовних цінностей, які є метою та сенсом людського існування.

Мораль передбачає ціннісне ставлення людини до природного світу, суспільства, спільнот, соціальних інститутів, соціальних суб'єктів, інших людей і до самої себе. Моральні цінності (норми, принципи, ідеали, уявлення про добро, справедливість, відповідальність, почуття дружби, любові тощо), що виникають та існують у суспільстві, сприймаються моральною свідомістю людини, кристалізуються в її ціннісні орієнтації, переконання, соціально-психологічні настанови й реалізуються у вчинках, лінії поведінки на життєвому шляху особистості. У моралі санкція моральної свідомості дій соціальних суб'єктів здійснюється у формі оцінки (схвалення чи засудження), яка відповідає загальним принципам, нормам, поняттям добра чи зла, справедливості, блага.

Сутність моралі неможливо з'ясувати поза зв'язком із суспільною практикою, діяльністю, поведінкою людей, соціальних суб'єктів. Мораль включена у різні види діяльності (професійно-трудова або економічна, соціально-політична, сімейно-побутова, науково-пізнавальна, художньо-естетична тощо) і реалізується в них. Вона є важливою складовою практичної діяльності і може сприяти або ж, навпаки, шкодити досягненню суспільного ідеалу.

Виходячи з соціальної сутності людини, мораль розуміється як спосіб присвоєння людиною соціальності у діяльності й існуванні, як спосіб специфічно людського існування, як різновид практично-духовного освоєння

дійсності, оціночно-імперативний спосіб освоєння світу, пов'язаний з виробленням духовних цінностей і вимог, форма людської індивідуальності, що складає особливу систему орієнтацій людини у соціальному середовищі. Це означає що моральні погляди, судження, оцінки, вимоги тощо є продуктами активності моральної свідомості людей, які вступають у відносини із зовнішнім світом як представники колективів, спільнот, суспільства.

Отже, джерело моралі — у суспільних потребах людини, спільнот, у суспільній необхідності підтримувати колективне життя людей, регулювати суспільні, міжлюдські відносини. Сутнісні риси моралі — це, перш за все, її соціальна природа й соціальний характер функціонування (тобто вона виникає і функціонує тільки у суспільстві). Оскільки мораль реалізується лише у вчинках людей, то їй властивий діяльний характер. Мораль, як правило, — ціннісне ставлення до соціальних суб'єктів, соціальних інституцій, однієї людини до інших. Такий характер моралі також є однією з сутнісних її рис. Мораль виробляє цінності, виявляє міру людяності процесів зовнішнього світу і рухається в межах альтернативи добра чи зла. Вона асоціюється з безкорисливістю, передбачає свідомий вибір цінностей, рішень, дій, вчинків, добровільне слідування моральним вимогам, нормам. Моральне ставлення людини до світу зорієнтоване на ідеал добра.

Мораль як складне соціальне явище має загальнолюдський і конкретно-історичний зміст і тому містить у собі й цінності, вистраждані народами світу у процесі свого існування (їх ще називають простими нормами моральності і справедливості або елементарними правилами людського спільного життя), й етнічні, що відбивають особливості духовного розвитку конкретного народу (нації), й соціально-групові, вироблені, перш за все, домінуючими (чи панівними) верствами, класами. Загальнолюдські моральні цінності орієнтують на ідеали гуманізму, рівності, справедливості, тобто на ставлення до людини як до вищої цінності і мети суспільства, на обов'язковість оцінки її вчинків, поведінки з позицій добра і справедливості, на протистояння злу, на розумні потреби, на певне самообмеження заради блага інших, причому не з

примусу, а свідомо й добровільно. Усі складові і, перш за все, загальнолюдські моральні цінності, задають і формують цілі духовної культури, критерії оцінки, а сама мораль стає ціннісно-смісловим ядром культури, надає їй гуманістичного змісту.

Отже, мораль — це сукупність вимог, приписів, норм і принципів щодо поведінки людини у ставленні її до суспільства, соціальних інститутів, суб'єктів, до інших людей і до самої себе з позицій добра чи зла.

2. Специфіка моралі

Мораль, як різновид практично-духовного способу освоєння світу, як спосіб ціннісного орієнтування за допомогою нормативно-імперативного механізму, регулює поведінку людини і суспільні відносини. Вона тісно пов'язана з політикою, правом, релігією, мистецтвом, наукою, але має свою специфіку, що й визначає її особливе призначення для організації суспільного життя.

На відміну від інших форм духовного життя (науки, релігії, мистецтва, філософії), для моралі специфічним є її нормативний, ціннісний та імперативний характер. Вона є особливим способом практично-духовного освоєння дійсності й відрізняється від теоретичного (науки), художнього (мистецтва) і міфологічного (релігії) способів, виражає суспільну потребу у формі морального ідеалу, в формі належного. Це ціннісна свідомість, яка передбачає нормативний зразок поведінки. У будь-якій моральній системі завжди існують найвищі цінності, що наповнюють життя суспільства, спільнот, особистостей власним сенсом. У моралі виявляється міра людяності спільнот, соціальних груп, суспільства.

Як спосіб соціальної регуляції, на відміну від звичаю, традиції, моди, ритуалу, адміністративних і гігієнічних, організаційних і техніко-технологічних вимог, економічних, державно-політичних чинників і права, що приписують діапазон, послідовність, інтенсивність, спрямованість дій, вчинків тощо, мораль має також свою специфіку. Найвагомішими регуляторами соціальної поведінки людей поряд з мораллю залишаються звичай і право.

Історично першим видом соціальної дисципліни вважається звичай. Звичаї, як правило, мають чітко окреслену локалізовану сферу дії, вони поширюються на представників первісного родового колективу, громади чи якоїсь спільноти (етнічної, професійної тощо), характерні для певного часу. Мораль претендує на все загальність на абсолютне значення її цінностей. Звичай тяжіє до минулого, відбиває традиціоналізм та консерватизм і найбільше значення, авторитет має у так званих до індустріальних типах цивілізацій (від первісного до феодального суспільства). Мораль у своїх цінностях виражає назрілі, ще не реалізовані суспільні потреби, спрямована у майбутнє, націлена на удосконалення, покращення суспільних відносин, стосунків між людьми. Якщо звичай стверджує суще (реальне), то мораль — належне (ідеальне). Для звичаю характерна детальна, однозначна, жорстка, ситуаційно обмежена регламентація, де відкидаються імпровізація, свобода вибору варіантів дії, вчинків. Звичай вимагає виконання і не цікавиться мотивами поведінки. Мораль же вимагає особистої відповідальності й за вчинки, й за їх мотивацію, й передбачає свободу вибору моральних цінностей, цілей і засобів їх досягнення. Тому мораль вважається більш розвинутим і складним способом регулювання поведінки людей у порівнянні зі звичаєм. Це історично досконаліший спосіб соціальної регуляції.

У цивілізованих суспільствах важливого значення набуває право як соціальний інститут, що виконує дещо схожі з мораллю соціальні функції. І мораль, і право виникають для задоволення суспільної потреби у підтримці стабільності й цілісності суспільства. Вони несуть у собі сукупність відносно стійких вимог, норм, приписів, правил, які виражають суспільну волю, історичну необхідність, де закладені уявлення про добре, справедливе, належне. І мораль, і право намагаються охопити практично всю сукупність суспільних відносин, але це вдається їм по-різному, специфічно.

Специфіка моралі пов'язана з її все проникаючим характером (присутністю в усіх без винятку сферах і видах життєдіяльності людини за допомогою мотиваційних та оцінювальних механізмів людської свідомості),

універсальністю. Приписи моралі носять універсальний, всюдисущий, загальнолюдський характер і застосовуються у будь-яких життєвих ситуаціях. Моральні вимоги завжди формуються як всезагальні, універсальні, вони для всіх і конкретно для кожного. Більшість моральних приписів носить узагальнений, світоглядний характер. У моралі людина поводить себе не як приватна особа, а як представник усього розумного світу, визнає інших рівними собі, гідними поваги незалежно від демографічних, майнових, інтелектуальних, релігійних та інших параметрів. Мораль регулює стосунки людей з приводу суспільних, приватних і інтимних рівнів життєдіяльності, слугує єднанню з людьми, стверджує моральну спільність людства, тоді як право обмежується регулюванням тільки тих соціальних відносин, що мають найбільший суспільний інтерес (захист життя людей, їх власності, матеріальні, майнові, трудові, сімейні стосунки тощо), і не втручається у стосунки товариськості, дружби, кохання й інші сфери духовного, інтимного життя людей, їх думки, почуття.

Право має офіційний, закріплений соціальними інституціями (інституціональний) характер. Воно виникає набагато пізніше моралі, разом з державою, спирається на її силу та авторитет. Норми права мають офіційно-обов'язковий характер, їх виконання забезпечується, якщо це необхідно, органами державної влади примусово аж до застосування сили. Цінності моралі (норми, вимоги, приписи, правила, оцінки, принципи, ідеали, уявлення про добре, зле, справедливе тощо) не мають такого інституціоналізованого характеру, вони підтримуються силою громадської думки та особистими переконаннями людей, їх совістю. Вони можуть, якщо це потрібно, підтримуватись і правовою нормою, і авторитетом держави.

Право — це чітко сформульовані однозначні норми, завжди писані, де виражена воля законодавця. У них формально закріплені, зафіксовані права та обов'язки громадян. Мораль же спирається на письмово не оформлені вимоги (приписи, повеління, заборони), які виникають стихійно у творчості людей і відбиваються у суспільній свідомості як потреби суспільного життя. Моральні

цінності носять безособовий, анонімний характер, звернені до всіх і від імені всіх.

Мораль завжди пов'язана з добровільним виконанням вимог, правил, приписів на основі власного вільного вибору автономної особистості. Свобода є дійсною причиною морального вчинку. Моральний вчинок відбиває характер мотивації, виконується з поваги до моральних цінностей суспільства, сприйняття моральної цінності як власної. Для права головним є законслухняність поведінки, відповідність вчинку нормі закону, його не цікавить характер мотивації особистості. Моральні характеристики людини враховуються правом при правопорушеннях.

Право має більш консервативний, статичний, формальний характер, не завжди встигає за змінами у соціальних процесах. Воно може гальмувати процеси оновлення суспільства. Діючі закони можуть не відповідати суспільним потребам та інтересам, але не можуть бути змінені без законодавця. Мораль як неформалізований, ідеальний феномен, є більш динамічним, гнучким регулятором. Специфічною рисою моралі є її принципово безкорисливий характер, орієнтація не на утилітарні цінності, корисливі дії, вчинки, а на примноження добра, благородство, справедливість, оскільки вона вирішує не прагматичні завдання, а завдання самовдосконалення особистості.

Право завжди мало й має одним із своїх джерел і засад стихійну практику стосунків, що склалися, і відбиває звичаї народу, його громадську думку. Відбір, конкретизація норм моральної взаємодії, що заявили про себе, раціональне їх осмислення й обґрунтування стає для законодавця одним із шляхів законотворення.

Правова і моральна регуляція не існують у чистому вигляді. Будь-яка правова норма, документально зафіксований стан, інструкція, статут, будь-яке усне розпорядження не в змозі однозначно визначити діяльність безпосереднього виконавця у сфері інституціональних стосунків. Завжди залишається певний простір і для власного розуміння, ставлення виконавця, для його самовизначення щодо справи, людини. Тому правова і моральна регуляція

доповнюють одна одну, взаємодіють для стабілізації цілісності суспільства. Але право залишається більш зовнішнім регулятором поведінки, а мораль — глибоко внутрішнім, особистісним способом орієнтації, саморегуляції життєдіяльності чи культури життя людини.

Отже, мораль відрізняється від інших форм духовного життя (науки, релігії, мистецтва, філософії) такими властивостями як імперативність, нормативність, оцінювальність.

Імперативність — це форма вираження повелінь (приписів, вимог), спосіб їх реалізації, що орієнтує особистість залежно від конкретно-історичних умов, обставин на конформізм, адаптацію до встановлених (усталених) суспільством стандартів поведінки. Мораль у такому ракурсі велить, певним чином, як належно ставитись до людей, до суспільства, його інституцій, до природи і до самого себе.

Золоте правило моральності — ставитись до іншого так, як хотів, щоб інші ставились до тебе. Вона завжди була одним із способів погодження суспільних та індивідуальних інтересів, у взаємодії яких пріоритет залишається за суспільним. Імперативна властивість моралі покликана забезпечувати єдність суспільства, наступність у розвитку його духовного життя, орієнтує індивідуальну поведінку залежно від норм суспільного життя, що історично склалися. В історичному розвитку відомі жорсткі форми зовнішнього соціального контролю за поведінкою людини (від первісного до феодального суспільства — так звані традиціоналістські суспільства, де домінували відносини особистісної залежності). Поступово у регулюванні поведінки перевага надавалася саморегулюванню, де особистість розглядалася як автономна, вільна істота, здатна обирати варіанти поведінки на власний розсуд (це стосується більше індустріальної цивілізації чи буржуазного (капіталістичного) суспільства, де домінує речова залежність людини). Імперативність як моральна необхідність і особиста свобода — два взаємопов'язані боки моралі, що розглядають свободу як свідомий вибір і відповідальний спосіб дій у межах моральної необхідності.

Нормативність моралі виражає моральну необхідність, що існує у суспільстві, у дотриманні відповідних норм, правил, вимог для досягнення необхідного результату у стосунках між людьми. Норми, правила, приписи, вимоги, заборони програмують поведінку людини, визначають спрямованість її дій. Нормативність є способом відтворення у суспільстві типових стосунків через одиничні дії, вчинки індивідів, засіб зв'язку між людьми різних поколінь чи епох. Моральні норми поділяються на два типи: норми-заборони (табу) відповідних дій та норми-зразки поведінки. Норми-заборони з'явилися історично раніше, ще у родовому суспільстві і обмежували сваволю, природні інстинкти людини (як тварини). Норми-зразки поведінки відбивають вищий рівень суспільного розвитку, пов'язаний з розвитком цивілізацій. Заборони і зразки — це два боки єдиних моральних вимог, вони визначають межі між неприпустимим і бажаним у поведінці людей. Нормативність моралі є процесом перетворення об'єктивної вимоги у суб'єктивну дію. У моральних нормах виражаються прості правила моральної поведінки, підсумком чого має бути максимальна відповідність інтересів суспільства, спільноти й особистості.

Оцінювальність моралі пов'язана з її здатністю до схвалення чи засудження (осуду) явищ соціальної практики, дій, вчинків, поведінки людини, інших соціальних суб'єктів. Оцінювальність встановлює відповідність чи невідповідність вчинків, мотивів, дій соціальних суб'єктів, їх результатів і наслідків вимогам пануючої моральної системи, її моральних цінностей. Оцінки виносяться громадською думкою стосовно будь-яких соціальних явищ: економічних, політичних, релігійних тощо і особистістю стосовно своїх вчинків, дій (самооцінка), форми оцінювання виражаються у схваленні, погодженні, симпатії чи не сприйнятті, обуренні, осуді, гніві тощо. Оцінювальність є способом визначення моральної сутності людини у її ставленні до інших (особистостей, спільноти, суспільства взагалі і його інституцій зокрема) з позицій добра або зла, справедливості чи несправедливості, відповідальності чи безвідповідальності, любові чи

ненависті тощо. Залежно від соціальних суб'єктів, масштабів їх діяльності, сфер діяльності, можливостей існують різні способи оцінок: публічна і приватна, усна і друкована, замовчування, ігнорування чи захоплення, ідеалізація, визнання чи упередженість, інтерес чи апатія тощо. Критеріями істинності моральних оцінок можуть виступати: відповідність вчинків, дій суспільним інтересам, суспільно-історичній практиці, соціальному і моральному прогресу, ідеалам добра, справедливості, щастя, любові тощо.

Імперативність, нормативність і оцінювальність моралі існують і реалізуються у єдності й складають механізм функціонування моралі. Специфіка моралі, таким чином, полягає у тому, що це спосіб практично-духовного, нормативного, імперативно-ціннісного освоєння дійсності, особлива форма регулювання стосунків між соціальними суб'єктами і поведінки людини, що ґрунтується на глибоко особистій суб'єктивній мотивації поведінки, свідомому і добровільному прийнятті зобов'язань слідувати вимогам моралі і підтримується тільки особистими переконаннями у їх необхідності, справедливості і гуманності. Це внутрішній саморегулятор поведінки людини, спрямований на ствердження людяності. Тому мораль і є найбільш розвинутою формою соціальної регуляції, надійним способом орієнтації людини у світлі соціальних відносин і цінностей, що підтримує єдність, стабільність, цілісність суспільства, розвиток і вдосконалення суспільства й самої людини.